

Opvoeding, vaderlandsliefde en burgerschap 1780-1806

Willeke Los

Eenwording van Nederland?

Het herstel van de Republiek was in de ogen van velen in de tweede helft van de 18e eeuw uiterst noodzakelijk. Zoekend naar de oorzaak van de problemen kwam men ook bij opvoeding en onderwijs terecht. Wanneer kinderen vanaf hun prille jeugd goed opgevoed waren, zou de maatschappij zich zeker herstellen. In dit artikel schetst Willeke Los de ideeën, die naar voren gebracht werden en die uiteindelijk voor een belangrijk deel ook de onderwijshervorming tijdens de Bataafse Republiek stuurden.

Hoewel de begrippen vaderlandsliefde en nationaal gevoel in de tweede helft van de 18e eeuw een nieuwe betekenis kregen, vormde een besef van eigen nationale identiteit al veel langer een belangrijk bestanddeel van het culturele en mentale leven van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In de 18e eeuw ging het echter niet meer om een ongecompliceerd gevoel van trots om de positie van de Republiek. De wetenschap dat Nederland op economisch, politiek en cultureel gebied ten opzichte van de haar omringende naties aan prestige had ingeboet, vervulde veel mensen met een onmiskenbaar gevoel van onbehagen. Het beeld van de eigen natie was derhalve ambivalent. Aan de ene kant was er sprake van zelfvoldaanheid om het roemrijke verleden in de 17e eeuw; anderzijds bestond er teleurstelling, men besefte dat deze roem tot het verleden behoorde.

Drs. Willeke Los werkt aan een proefschrift over opvoeding en onderwijs in Nederland in de 18e eeuw.

De Hollandse Spectator

Dit tweeledige karakter van het Nederlandse natiebesef werd op een bijzondere wijze verwoord door de literator Justus van Effen (1694-1735) in *De Hollandsche Spectator* (1731-1735); een nieuw type tijdschrift dat geïnspireerd was op de Engelse voorbeelden van Addison en Steele zoals de *Tatler* en de *Spectator*. In wekelijks verschijnende essays met een literair-moralistisch karakter, liet Van Effen zich, vaak op satirische wijze, uit over talloze aspecten van het Nederlandse culturele leven.

Een steeds terugkerend thema vormde het verval van de Nederlandse cultuur in de 18e eeuw. Van Effen zette daarbij graag de deugdzaamheid van de 17e eeuwse voorvaderen, die volgens hem hadden uitgemunt in kloekmoedigheid, geleerdheid en staatsmanskunst, af tegen het weelderige, dartele en zorgeloze gedrag waaraan zijn tijdgenoten zich schuldig zouden maken. Hij richtte de bestraffende vinger daarbij vooral in de richting van de hogere kringen. Hier zou de invloed van de Franse mode en cultuur mensen aansporen tot verwijfd en weelderig gedrag.

Hoewel Van Effen zich kritisch uitliet over het verval der zeden en dit als oorzaak aanwees voor de teloorgang van de economische, culturele en politieke positie van Nederland, was hij geen cultuurpessimist. Omdat hij de mens als een van nature vervolmaakbaar wezen beschouwde, lag de oplossing van de problemen zijns inziens in een hervorming van zeden en moraal. Hij verwachtte dus ook veel heil van de opvoeding en het onderwijs. Kinderen moest een op algemene christelijke waarden gebaseerde deugdzaamheid bijgebracht worden, waardoor zij tot nuttige leden van de maatschappij op zouden groeien. Volgens Van Effen werd de opvoeding in Nederland echter erg verwaarloosd. Zo schreef hij in de *Hollandsche Spectator*:

"Ik durve volmondig uitzeggen, dat ik geen land en ken daar de opvoeding der kinderen in 't algemeen, onder grooten, zo wel als onder kleinen, zo roekelooslyk verwaarloosd word."

Bovendien waren ouders veel te toegevend ten aanzien van hun kinderen. Dit gold vooral voor de moeders. Omdat zelf een slechte opvoeding hadden gehad, die voornamelijk gericht was op uiterlijkheden en overbodige kennis, zoals Frans, dansen en goede manie-

ren, waren zij onvoldoende toegerust om het bij hun kinderen beter te doen. Van Effen pleitte er daarom voor bij de opvoeding van meisjes meer aandacht te besteden aan hun verstandelijke en morele ontwikkeling.

Verspreiding van de cultuurkritiek

Met zijn kritiek op weelde en verwijfdheid als gevolg van verfransing van de Nederlandse cultuur enerzijds en zijn pleidooi voor een hervorming van zeden anderzijds, zette Van Effen ook de toon voor de boodschap van de talrijke spectators na hem. Met name in de eerste decennia van de tweede helft van de 18e eeuw maakte het genre een periode van bloei door en verscheen er een groot aantal tijdschriften met sprekende titels als *De Philanthrope* (1756-1762), *De Denker* (1763-1774), *De Philosooph* (1766-1969), *De Onderzoeker* (1768-1772) en *De Vaderlander* (1775-1778). Deze spectators werkten Van Effens cultuurkritiek verder uit.

Een zeer geliefd thema was de kritiek op moeders die hun kinderen aan onbekwame en zedeloze minnen zouden uitbesteden omdat zij hun figuur niet wilden bederven en hun leven van plezier en vermaak niet op wilden geven. Ook de algemene verwaarlozing van de opvoeding, de te grote toegeeflijkheid van ouders, de onbekwaamheid van gouverneurs, gouvernantes en schoolmeesters zetten menig spectatorschrijver aan tot een satirische beschouwing.
Deze klachten maakten deel uit van de meer algemene kritiek op de hogere klassen en in het bijzonder de regenten. Door hun levenswijze en gebrek aan deugdzaamheid te bekritiseren, stelden de spectators hun bekwaamheid om regeringverantwoordelijkheid te dragen ter discussie. De spectatoriale cultuurkritiek kreeg daardoor in de loop van de 18e eeuw in toenemende mate een sociaal-politieke lading.

In de jaren 80 werd deze kritiek door patriotsgezinde auteurs op een meer systematische wijze tot een politiek programma aaneengesmeed. Zij lieten zich daarbij inspireren door klassiek-republikeins gedachtengoed. Deugden die voorheen een algemene, bovenpolitieke klank hadden gehad, zoals vaderlandsliefde, kregen nu een meer bepaalde politiek-patriotse lading. De patriotten zagen zichzelf daarbij graag als degenen die het vaderland waarlijk beminden en beriepen zich op oudvaderlandse, maatschappelijke deugden zoals eenvoud, moed, onafhankelijkheid, soberheid en spaarzaamheid om zich af te zetten tegen de regentenklasse die met haar slaafse en verkwistende levenswijze de samenleving grote schade toebracht.

De bijdrage van Betje Wolff

Ondanks hun scherpe kritiek wilden de patriotsgezinde maatschappijcritici de door hen beoogde sociale en politieke veranderingen aanvankelijk langs geleidelijke weg, via hervormingen bereiken. Voortbouwend op de spectatoriale traditie maakten de patriotten zich sterk voor de verbetering van opvoeding en onderwijs. In eerste instantie richtten zij zich daarbij op de opvoeding binnen het gezin. Het gezin werd door hen gezien als een afspiegeling van de staat en werd daarom ook wel de 'kleine republiek' genoemd. Binnen deze kleine republiek kreeg de moeder een belangrijke taak toebedeeld met betrekking tot de opvoeding van de kinderen.
In de eerste plaats ging het hierbij om de zorg voor een goede lichamelijke ontwikkeling. Hieraan werd in de 18e eeuw grote waarde gehecht, omdat men meende dat er een nauw verband bestond tussen de lichamelijke, geestelijke en zedelijke gesteldheid van de mens.
Het belang dat auteurs hechtten aan het geven van borstvoeding door de moeder zelf sproot dus ook voort uit zorg voor het zedelijk welzijn van kinderen. De zogende moeder stond voor de patriotten symbool voor de deugdzame vrouw. Zij vormde de tegenpool van de modieuze coquette, die haar kinderen aan een min uitbesteedde omdat zij haar figuur niet wou bederven.

Uit: 'De Proeve over de Opvoeding'.

Hiernaast kregen moeders ook een belangrijke taak toebedeeld in de geestelijke en zedelijke ontwikkeling van hun kinderen. Niet alleen moesten moeders hun kinderen de eerste kennis bijbrengen, maar ze moesten hen ook leren deugdzaam te leven.
Deze pedagogische taak stelde de nodige eisen aan de algemene ontwikkeling. Om vrouwen hierop voor te bereiden werd daarom niet alleen gepleit voor beter onderwijs voor meisjes, maar werd ook veel advies literatuur geschreven. Een auteur die zich in dit verband bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt was de domineesweduwe Elizabeth Bekker, beter bekend als Betje Wolff (1738-1804). In 1779 verscheen van haar hand de *Proeve over de Opvoeding, aan de Nederlandsche Moeders.*
"*In den styl der kinderkamer*" richtte Wolff zich tot de moeders uit de middenstand om hen deelgenoot te maken

Is 'er iets, dat de waare *Moeder* zó eigenaartig kenmerkt, en dat voor haare natuurlyke tederheid zó zoet is, als het zoogen van haar Kroost? Is 'er iets in de geheele Natuur, dat het oog van eenen rechtſchapenen Vader zó aanminnig kan ſtreelen, als zyne lieve Vrouw met haar teder Kindje aan haaren boezem? — „ Vrouw! ... gy zyt geſchapen om uw Kroost te zoogen. Welk eene verantwoording by den SCHEPPER, zo gy, buiten den dringendſten nood, hetzelve aan eenen vreemden boezem overgaaft! — Ook zoudt gy daardoor uw Kind ontſlaan van die tederſte pligten, die elk Kind aan zyne *Moeder*, door welke het gezoogd wierdt, in het byzonder ſchuldig is. — Ook lydt het Welzyn der Maatſchappy onbedenklyk veel nadeel door zulk eene onnatuurlyke gewoonte. Meenig Kind van den gemeenen man wordt immers daardoor van zyne natuurlyke Voedſter beroofd; menig huwelyk, menig huisgezin min of meer bedorven, zowel onder den minderen als voornaamen ſtand". —

De letter M uit J.H. Swildens 'Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche Jeugd', 1781.

van verlichte opvattingen over kinderopvoeding. Het belang van de *Proeve* schuilt daarom minder in de door Wolff gepropageerde ideeën zelf, die grote overeenkomst vertoonden met ideeën van tijdgenoten, als wel in het feit dat zij de eerste auteur was die zich expliciet richtte tot degenen die bij uitstek verantwoordelijk werden gehouden voor de opvoeding der kinderen. Dat haar dit niet door iedereen in dank werd afgenomen, blijkt uit het nawoord bij de tweede druk (1780) waarin zij zich verantwoordde voor het feit dat zij zich in eerste instantie tot de moeders had gericht. De vroegkinderlijke opvoeding rekende zij tot het domein van de vrouw, daar de man de financiële zorg voor het huisgezin had.

Hoewel Betje Wolff de mening van veel van haar tijdgenoten deelde dat de vrouw binnen het gezin een ondergeschikte positie innam ten aanzien van de man, vond zij het belangrijk dat vrouwen hun eigen waarde en mogelijkheden beter zouden leren kennen. Zij nam dan ook geen genoegen met het excuus dat moeders vanwege de gebrekkige opvoeding die zij zelf gekregen hadden, zich van hun plicht hun eigen kinderen op te voeden ontslagen zouden mogen weten. Zij spoorde hen aan te lezen, om zo hun verstandelijke vermogens te vervolmaken. Want waar het ging om het geestelijk wezen waren man en vrouw volgens Betje Wolff aan elkaar gelijk.

De Economische Liedjes

Wolff richtte zich niet alleen tot de vrouwen van de 'gelukkige middenstand.' Samen met haar vriendin Aagje Deken probeerde zij door middel van haar pen eveneens de lagere groepen in de samenleving te bereiken. Deugden als vaderlandsliefde en arbeidzaamheid dienden immers ook door hen nageleefd te worden, wilde de Nederlandse samenleving in haar geheel een hoger zedelijk en economisch niveau kunnen bereiken. Dit aspect van het economisch patriottisme kwam duidelijk tot uiting in de driedelige bundel *Economische Liedjes* die Wolff en Deken tussen 1780 en 1790 lieten verschijnen.
In het voorwoord van het eerste deel maakten de schrijfsters duidelijk dat zij deze "*zangstukjes*" geschreven hadden voor de gewone, nuttige burgerij. Ook zij konden gelukkig worden. Tevredenheid met de eigen staat en geloof in de goedheid van God vormden hiervoor de belangrijkste voorwaarden: "*Wy hebben getracht hen te overtuigen dat elk gelukkig zyn kan, indien hy zynen pligt behartigt, en duidelyke begrippen heeft van dien God, die altoos wel doet, ook dan, als hy ons onze vuurtigste verlangens weigert of ontneemt zulke dingen waarop wy ons hart gestelt hebben.*"

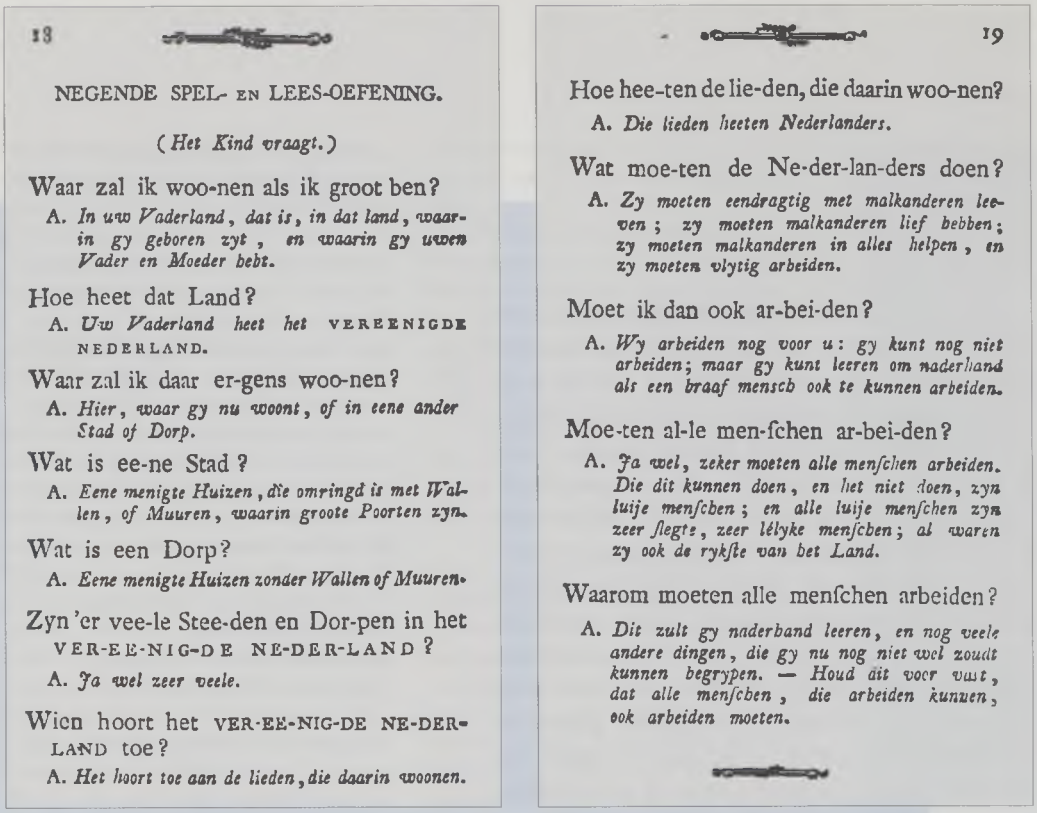
De kracht van de *Economische Liedjes* schuilde in de formule die Wolff en Deken hadden gehanteerd. Door hun eenvoudige poëzie wilden zij de indruk wekken dat zij leden van de gewone burgerij zelf aan het woord lieten. Bij monde van bijvoorbeeld de goede min of de tuinman probeerden zij hun idealen van deugdzaamheid en vaderlandsliefde te verspreiden. Sprekend in dit verband is het volgende couplet uit 'De zingende werkmeid':
"*Elk die getrouw zyn pligt betragt,*
In zynen levensstand,
Leeft ook tot nut van zyn geslagt,
En ook voor 't Vaderland."

Kinderen werden hierbij geenszins vergeten. Zij waren vertegenwoordigd in een aanzienlijk gedeelte van de *Economische Liedjes* zoals bijvoorbeeld in "Het blyde Kind", "De braave jongen" en "Het spytig meisje".

De *Economische Liedjes* waren niet alleen bedoeld om de lagere sociale standen tot plichtsbetrachting aan te sporen. Indirect richtten Wolff en Deken zich door middel van de voorbeelden die zij in hun bundel opvoerden ook tot de maatschappelijke bovenlaag en wees haar op haar plicht om de lagere sociale groepen op een rechtvaardige wijze te behandelen en hen te helpen hun vermogens tot ontwikkeling te brengen.

Het begin van onderwijshervorming

Het streven om het gewone volk door christelijke deugdzaamheid tot volwaardige burgers van de samenleving op te voeden bracht de doopsgezinde predikant Jan van Nieuwenhuyzen ertoe in 1784 een nieuw genootschap van kunsten en wetenschappen op te richten. Deze Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stelde zich expliciet ten doel het burger- en schoolwezen te verbeteren. Hoewel zich in de gelederen van het Nut ook diverse patriotsgezinden bevonden, kan men de organisatie in haar geheel niet als zodanig afschilderen. Het Nut probeerde juist door politieke en religieuze tegenstellingen heen een bijdrage te leveren aan het herstel van de Republiek. Zij presenteerde zichzelf daarbij graag als het eerste genootschap dat zich bekommerde om

18

NEGENDE SPEL- EN LEES-OEFENING.

(Het Kind vraagt.)

Waar zal ik woo-nen als ik groot ben?

A. *In uw Vaderland, dat is, in dat land, waarin gy geboren zyt, en waarin gy uwen Vader en Moeder hebt.*

Hoe heet dat Land?

A. *Uw Vaderland heet het* VEREENIGDE NEDERLAND.

Waar zal ik daar er-gens woo-nen?

A. *Hier, waar gy nu woont, of in eene ander Stad of Dorp.*

Wat is ee-ne Stad?

A. *Eene menigte Huizen, die omringd is met Wallen, of Muuren, waarin groote Poorten zyn.*

Wat is een Dorp?

A. *Eene menigte Huizen zonder Wallen of Muuren.*

Zyn 'er vee-le Stee-den en Dor-pen in het VER-EE-NIG-DE NE-DER-LAND?

A. *Ja wel zeer veele.*

Wien hoort het VER-EE-NIG-DE NE-DER-LAND toe?

A. *Het hoort toe aan de lieden, die daarin woonen.*

19

Hoe hee-ten de lie-den, die daarin woo-nen?

A. *Die lieden heeten Nederlanders.*

Wat moe-ten de Ne-der-lan-ders doen?

A. *Zy moeten eendragtig met malkanderen leeven; zy moeten malkanderen lief hebben; zy moeten malkanderen in alles helpen, en zy moeten vlytig arbeiden.*

Moet ik dan ook ar-bei-den?

A. *Wy arbeiden nog voor u: gy kunt nog niet arbeiden; maar gy kunt leeren om naderhand als een braaf mensch ook te kunnen arbeiden.*

Moe-ten al-le men-schen ar-bei-den?

A. *Ja wel, zeker moeten alle menschen arbeiden. Die dit kunnen doen, en het niet doen, zyn luije menschen; en alle luije menschen zyn zeer slegte, zeer lélyke menschen; al waren zy ook de rykste van het Land.*

Waarom moeten alle menschen arbeiden?

A. *Dit zult gy naderhand leeren, en nog veele andere dingen, die gy nu nog niet wel zoudt kunnen begrypen. — Houd dit voor vast, dat alle menschen, die arbeiden kunnen, ook arbeiden moeten.*

Leesoefening uit Swildens' A - B boek.

het lot van de lagere standen.
In ideologisch opzicht putte het Nut echter haar inspiratie uit de wetenschappelijke genootschappen die in Nederland vanaf de jaren 50 van de 18e eeuw actief waren geweest. Net als deze genootschappen was het Nut overtuigd van het idee dat verspreiding van kennis en een op redelijk-godsdienstige inzichten gebaseerde deugd onontbeerlijk waren voor het maatschappelijk welzijn.

Ook waar het de kwestie van opvoeding en onderwijs betrof, bouwde het Nut voort op de ideeën die reeds in prijsvragen van diverse genootschappen aan bod waren gekomen. In dit verband zijn twee prijsvragen vooral van belang: die van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen uit 1763 over de geestelijke en zedelijke vorming van kinderen en de prijsvraag over de noodzakelijke verbetering van de lagere scholen voor kinderen uit de burgerij die bijna twintig jaar later werd uitgeschreven door het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen. Deelnemers aan deze prijsvragen hadden voorstellen gedaan tot verbetering van zowel de huiselijke als de publieke opvoeding.
Vanaf de jaren 80 legde men de verantwoordelijkheid voor de opvoeding niet langer voornamelijk bij de ouders maar in toenemende mate bij het lager onderwijs, omdat veel ouders niet in staat waren hun kinderen meer dan een gebrekkige opvoeding te geven. Het argument dat de maatschappij verplicht was zich het lot van dergelijke verwaarloosde kinderen aan te trekken leidde tot een pleidooi voor de oprichting van armenscholen zodat kinderen uit alle standen onderwijs konden krijgen. Ook werden uitgebreide voorstellen gedaan om het bestaande onderwijs inhoudelijk te verbeteren.

Het belang van de werkzaamheden van het Nut lag dus niet in de eerste plaats op het terrein van ideeënvernieuwing als wel op het terrein van popularisering en verspreiding van reeds bestaande ideeën. Het Nut opereerde daarbij zowel op landelijk als op lokaal niveau. Het initatief van Van Nieuwenhuyzen vond spoedig enthousiaste navolging en op diverse plaatsen in Nederland werden departementen van het Nut opgericht. In 1787 telde de Maatschappij acht departementen, in 1794 al 25. Binnen deze departementen waren de Nutsleden onder andere actief om hervormingen in de opleiding van onderwijzers door te voeren. Op landelijk niveau schreef de Maatschappij prijsvragen uit en publiceerde zij lees- en schoolboekjes voor de jeugd om het onderwijshervormingsproces op gang te brengen.

Dit proces was in de eerste plaats gericht op een uitbreiding van het bestaande curriculum. Dat beperkte zich tot de beginselen van lezen, schrijven en rekenen en de catechismus. Uitgebreider godsdienstonderwijs waarbij veel aandacht besteed zou moeten worden aan bijbelse geschiedenis moest naast vaderlandse geschiedenis kinderen een christelijke levenshouding en burgerzin bijbrengen. Daarnaast moest het onderwijs zodanig worden ingericht dat het verstand van het kind ontwikkeld werd en diens oordeelkundig vermogen gescherpt.
Voorgesteld werd kinderen klassikaal les te geven volgens de zogenaamde socratische methode, waarbij de leerlingen door vragen van de meester gestimuleerd werden zelf na te denken. Omdat de voorgestelde onderwijsvernieuwingen hogere eisen stelden aan de schoolmeesters werd gepleit voor betere opleidingen voor onderwijzers en algemene examens. Daarnaast moest een ruimere bezoldiging schoolmeesters in staat stellen zich optimaal op hun onderwijstaak te concentreren. Zij zouden niet langer gedwongen moeten zijn om door middel van bijbaantjes in hun levensonderhoud te voorzien.

Een nationale onderwijswetgeving

Voor de totstandkoming van een nationaal onderwijssysteem was de Bataafse Revolutie van groot belang omdat zij het institutionele kader

schiep waarbinnen onderwijsvernieuwing gerealiseerd kon worden.
Het nieuwe bewind benoemde reeds in 1796 een adviescommissie voor het onderwijs. Op haar verzoek publiceerde het Nut een rapport dat een blauwdruk moest verschaffen voor de herinrichting van het lager onderwijs. Het Nut toonde zich in dit rapport voorstander van een algemene, nationale openbare school, die geheel gefinancierd zou worden door de landelijke overheid. Zij ging nog niet zo ver dat ze door de overheid een leerplicht op wilde laten leggen, maar wel was zij van mening dat de overheid voldoende gelegenheid moest bieden tot het volgen van onderwijs. Ook waar het de inhoudelijke en didactische kanten van het onderwijs betrof eiste het Nut regelgeving van de overheid.

Om de voorstellen tot onderwijsvernieuwing te realiseren werd in 1798 een Agentschap voor Nationale Opvoeding ingesteld. In 1800 publiceerde dit agentschap in de persoon van J.H. van der Palm een *Memorie* waarin het zich gematigder toonde dan het Nut in haar Onderwijsrapport. Volgens Van der Palm lieten de uiteenlopende behoeften van de inwoners van de diverse gewesten alsmede de financiële toestand van de Bataafse Repubiek invoering van een uitgebreide vorm van nationaal onderwijs niet toe. Hij maakte daarbij onderscheid tussen noodzakelijke en nuttige kundigheden. Zijns inziens waren slechts de eersten

HENDRIK EN ANNA.

EEN VOLKSBOEK.

UITGEGEEVEN
DOOR DE
MAATSCHAPPIJ:
TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.

EERSTE STUKJEN.

Te AMSTELDAM, bij
H. KEIJZER, A. FOKKE, Sz. en C. DE VRIES,
1792.

een verantwoordelijkheid van de maatschappij en daarmee van de overheid.

In de eerste schoolwet die in 1801 tot stand kwam, bleef de invloed van de Nutsideeën beperkt tot inhoudelijke en didactische maatregelen. De overheid kende zich zelf slechts een aanvullende taak toe op het gebied van onderwijs. De wetgeving voor het openbaar onderwijs gold in eerste instantie vooral voor de openbare scholen, dat wil zeggen scholen die door de gemeentelijke of landelijke overheid werden gefinancierd. In deze wet werd bepaald dat de openbare onderwijzers zich moesten onderwerpen aan de leermethode en lijst van schoolboeken die door de overheid zouden worden opgesteld. Ook werden bepalingen opgenomen voor de examens van onderwijzers en het toezicht op de scholen alsmede de invoering van een systeem van drie elkaar opvolgende klassen. Bijzondere scholen kwamen echter wel onder toezicht te staan van plaatselijke schoolbestuurders zodat misbruiken en onkunde geweerd konden worden en ook deze vorm van onderwijs langzamerhand zou verbeteren.

De onderwijswet van 1801 werd in 1803 en 1806 nog twee maal herzien. In mentaal opzicht vertoonden deze wetten grote overeenkomst. Alle drie beoogden zij door middel van openbaar onderwijs kinderen betrokken te maken bij de samenleving. Dit moest gerealiseerd worden door hen christelijke en maatschappelijke deugden bij te brengen. In overeenstemming met het verlichte ideaal van op rede gebaseerde godsdienst ging het daarbij om algemene christelijke waarden. De godsdienstige verscheidenheid die een belangrijk aspect vormde van de Nederlandse nationale cultuur, mocht geen aanleiding geven tot verdeeldheid van de natie. Het onderwijs moest juist het gevoel van nationale eenheid versterken.

Besluit

Hoewel de onderwijsvernieuwing een belangrijke bijdrage beoogde te leveren aan het eenwordingsproces van Nederland, bleek dit doel in de praktijk moeilijk te realiseren. De onderwijswetten stuitten op veel verzet van de lagere overheden. Daarbij kwam dat de wet van 1806 reeds bestaande scholen in stand hield, waardoor het tempo van vernieuwing werd vertraagd. Ook de politieke onrust in de eerste decennia van de 19de eeuw werkte vertragend. Pas met het aantreden van Willem I ontstond er een gunstiger klimaat voor vernieuwing van onderwijs.

Ondanks hun beperkte invloed op de praktijk leverden de onderwijswetten toch een belangrijke bijdrage aan de eenwording van Nederland. Zij gaven uiting aan de door brede groepen van de samenleving gedeelde opvatting dat algemeen christelijk onderwijs noodzakelijk was om van kinderen deugdzame burgers te maken. De ontwikkeling van een eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden werd op deze wijze mede gestuurd door processen van binnen uit. In dit proces vervulden met name de middengroepen uit de burgerij een belangrijke rol. In eerste instantie doordat zij vanuit een door hun politieke onmondigheid ingegeven kritiek een eigen cultureel ideaal formuleerden. In de tweede plaats doordat zij dankzij de politieke omwenteling zichzelf daadwerkelijk toegang wisten te verschaffen tot de lokale en landelijke politieke bestuursinstellingen.

Literatuur

P.Th.F.M. Boekholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht, 1987)

J.J. Kloek, 'Letteren en landsbelang' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987)

W. Los, 'Huiselijke versus publieke opvoeding: de vorming van vaderlandslievende burgers en de revolutie in de Nederlanden' in: *De Achttiende Eeuw* 28 (1996), 119-130.

W.W. Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987)

N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989) 471-495